

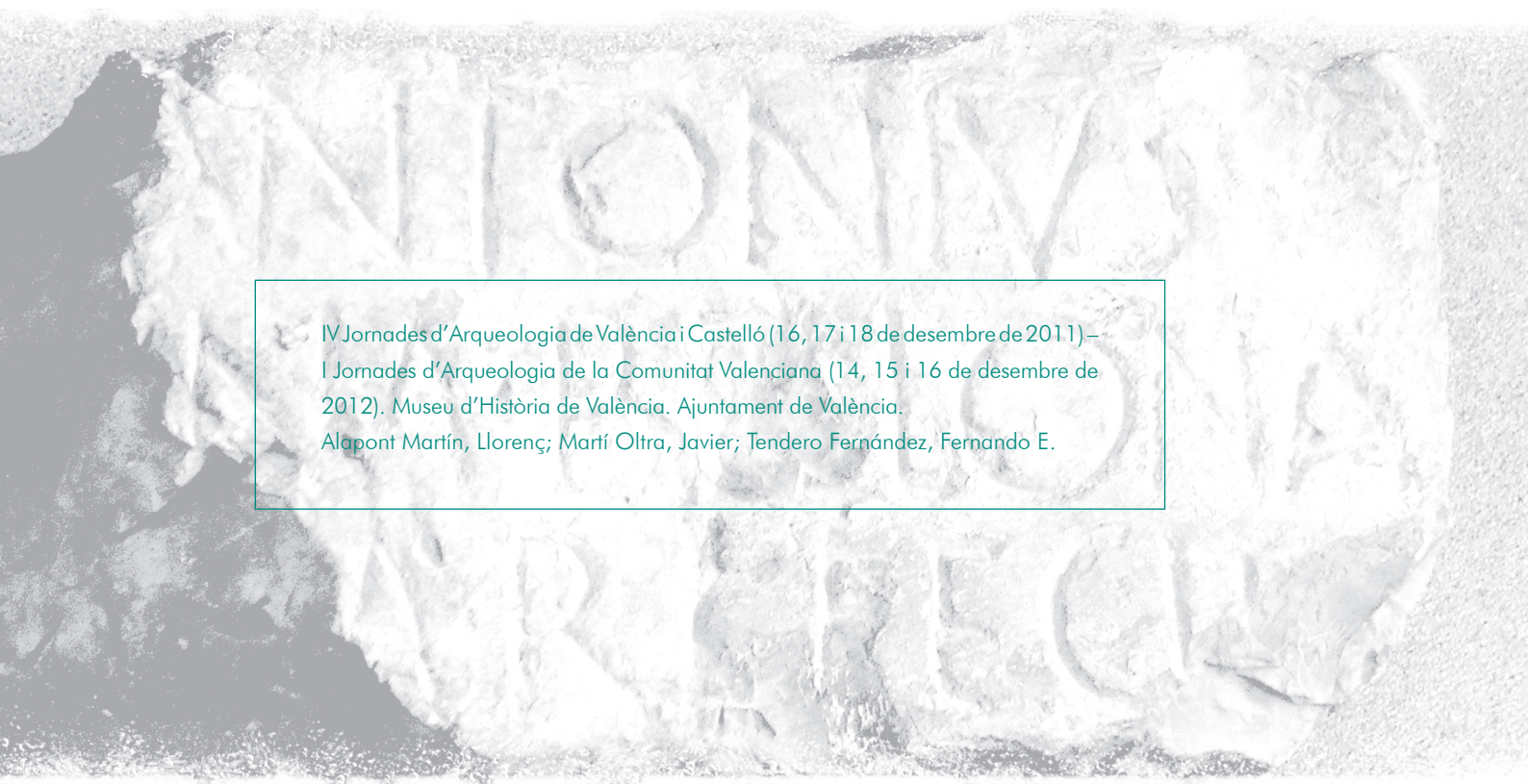
actuacions
sobre

el **patrimoni**

arqueològic
de la
Comunitat
Valenciana

Actes de les I Jornades
d'Arqueologia de la
Comunitat Valenciana

València, 2015

IV Jornades d'Arqueologia de València i Castelló (16, 17 i 18 de desembre de 2011) –
I Jornades d'Arqueologia de la Comunitat Valenciana (14, 15 i 16 de desembre de
2012). Museu d'Història de València. Ajuntament de València.
Alapont Martín, Llorenç; Martí Oltra, Javier; Tendero Fernández, Fernando E.

Editors:

Llorenç Alapont Martín, Javier Martí Oltra,
Fernando E. Tendero Fernández

Coordinador de la serie:

Javier Martí Oltra

Coordinadora de l'edició:

Araceli Guardiola Martínez

Maquetació:

Pilar Mas Hurtuna

Foto de portada:

Fragment d'inscripció sobre la divinitat Bellona
(Arxiu SIAM)

© De l'edició:

Ajuntament de València
Regidoria de Cultura

© Dels textos

Els autors

ISBN: 978-84-9089-019-6

Depòsit legal: V-921-2015

L'Ajuntament de València no es fa responsable de les
opinions manifestades pels autors als seus articles.

Índex

Pròleg.....	9
Presentació.....	11
Estudio gearqueológico de áreas de aprovisionamiento de sílex en el Prebético de Alicante: Los ejemplos de Penella (Alcoi) y La Fenasosa (Onil).....	13
Francisco Javier Molina Hernández Andoni Tarriño Vinagre Bertila Galván Santos Cristo M. Hernández Gómez	
Sanxo Llop. Avanç sobre un assentament costaner de finals del Neolític en el País Valencià.....	29
Josep Pascual Beneyto	
Intervención arqueológica en la cuenca media del río Serpis (Beniarjó-Rafelcofer, Valencia).....	45
Miguel J. Sáez Landete Antonio Sáez Landete Silvia Pidal Pérez Paula Bernabeu Sanz José Luis Casabán Banaclocha	
El yacimiento arqueológico de la Edad del Bronce de Altet de Palau-Arbocer (la Font de la Figuera, Valencia).....	61
María Jesús de Pedro Michó Pablo García Borja	
Últimas intervenciones arqueológicas en la Mola d'Agres (Agres, Alicante).....	75
Elena Grau Almero José Luis Peña Sánchez Teresa Huélamo Doménech José Morejón Mariano	
El poblado fortificado ibérico de La Celadilla (Ademuz): proyecto de actuación arqueológica, puesta en valor y primeros resultados.....	85
Daniel Giner Iranzo Laia Creus Gispert	

- Les excavacions arqueològiques en la vil·la romana de Sant Gregori: una porta oberta al coneixement de la badia de Borriana (Castelló) entre els segles I a.C. al IV d.C..... 101
 José Manuel Melchor Monserrat
 Juan José Ferrer Maestro
 Josep Benedito Nuez
- XII campaña arqueológica en el yacimiento del Palau (Burriana, Castellón)..... 113
 José Manuel Melchor Monserrat
 Josep Benedito Nuez
- Nuevas propuestas sobre la topografía religiosa de la *Valentia* romana..... 125
 Mirella Machancoses López
- Recreació de la decoració pictòrica de la vil·la romana del Mas de Baix de Silla.... 135
 Llorenç Alapont Martí
 Pilar Mas Hurtuna
 Adrià Pitarch Tarramera
- El vertedero tardorromano de la calle Luis Chorro de Petrer (Alicante). Nuevos datos de la villa *Petraria*..... 149
 Fernando E. Tintero Fernández
- El Castellar d'Elx: enigma, proyecto, documento..... 159
 José Luis Menéndez Fueyo
 Sonia Gutiérrez Lloret
 Pierre Guichard
- La vivienda andalusí en la antigua *madinat Unda* (Onda, Castellón). Intervenciones arqueológicas 2010-2012. 179
 Joaquín Alfonso Llorens
 Lorenzo Carballo Calabuig
- Dos nuevas viviendas andalusíes en la antigua *madinat Unda* (siglos X-XIII): la excavación arqueológica en la plaza de San Cristóbal, 21 (Onda, Castellón).... 191
 Ana Miguélez González
 Lorenzo Carballo Calabuig
 Joaquín Alfonso Llorens
- Projecte Benaxuai – 2010. Excavacions arqueològiques a las Cuevas de Benaxuai. Chelva, València..... 211
 Agustí Ribera i Gomes
 Alfred Sanchis Serra
 Juan V. Morales Pérez
 Manuel Pérez Ripoll
 Carmen Tormo Cuñat
 Joaquim Bolufer i Marqués
- El Castellet de Carrícola (El Palomar, València). Una fortificació andalusina tardana, segles XII-XIII 221
 Anna Lorena Ruiz Soriano
 Miquel Rosselló Mesquida
 Josep Maria Burriel Alberich
- Evolución arqueológica y marcas de cantería de la torre de Santa Caterina del castillo de Santa Bárbara de Alicante..... 241
 Silvia Yus Cecilia
- La pobla de Ifach (Calp, Alicante): una ciudad medieval bajo el poder de los Lúria a la luz de los descubrimientos arqueológicos (siglos XIII-XIV)..... 251
 José Luis Menéndez Fueyo
 Joaquín Pina Mira
 José Manuel Torrecillas Segura
 Roberto Ferrer Carrión
- El poblado medieval de la Llometa del Castellet (Benaguasil, València). Una primera aproximación cronológica y cultural..... 267
 Víctor M. Algarra Pardo
 Tomás Hurtado Mullor
 Miquel Rosselló Mesquida
- Intervención en la calle Castillo. Fase III. Castillo del Aljau (Aspe, Alicante)..... 283
 José Ramón Ortega Pérez
 Inmaculada Reina Gómez
 Marco Aurelio Esquembre Bevia
 Estefania Escandell Jover

- Intervención arqueológica en la iglesia parroquial de San Agustín de Valencia. Estudio de arqueología de la arquitectura en el sistema de bóvedas y cubierta..... 301
 Víctor M. Algarra Pardo
- Nuevas aportaciones al conocimiento del cementerio bajomedieval de Petrer (Alicante)..... 317
 José David Busquier Corbí
 Fernando E. Tendero Fernández
- Arqueología en la recuperación de la ermita de San Felipe Neri de Novelda (Alicante)..... 325
 Concepción Navarro Poveda
 Daniel Andrés Díaz
- ¿A Enguera por Cerdà o l'Alcúdia? Dos proyectos de carretera a mediados del siglo XIX..... 341
 Francisco José Hernández García
 Francesc Xavier Duarte Martínez
 Luis Lozano Pérez
- Defensa pasiva en la retaguardia republicana: el refugio antiaéreo de la plaça de la Creu (Quart de Poblet, Valencia)..... 353
 Andrea Moreno Martín
 Pau Olmos Benlloch
- Actualización del registro arqueozoológico de La Solana del Castell, Xàtiva (Valencia). 363
 M.º Esther Pérez Roig
- Utilidad de los análisis isotópicos sobre restos esqueléticos en arqueología: dieta, destete y movilidad territorial..... 369
 Domingo Carlos Salazar-García
- Reconstrucción y representación de los gestos funerarios a partir del estudio antropológico..... 381
 Llorenç Alapont Martí
 Pilar Mas Hurtuna
- Recuperando el castillo de Biar..... 395
 Miguel del Rey Aynat
 Antonio Gallud Martínez
- Agres como producto cultural: Ruta histórica..... 405
 Jorge Contreras Mercader
- Potencialitat didàctica del patrimoni arqueològic i arquitectònic. El cas del castell/palau-fortalesa de Fornà, la Marina Alta. Alacant..... 411
 Emili Moscardó Sabater
- Nuevas tecnologías para la difusión didáctica del patrimonio..... 427
 José Martínez Usó
 Alicia Cabrera García
- La interactividad en los museos arqueológicos locales: el proyecto del Museo de la Villa de Sax (Alicante)..... 433
 Alberto Ochoa García
- Petrer se veste de luna*. Un paseo por los monumentos y la historia de la mano de los antiguos habitantes de Petrer (Alicante)..... 447
 Fernando E. Tendero Fernández

Potencialitat didàctica del patrimoni arqueològic i arquitectònic. El cas del castell/palau-fortalesa de Fornà, la Marina Alta. Alacant

Emili Moscardó Sabater

Resum

A l'igual que és necessària la realització d'intervencions arqueològiques per poder documentar les empremtes d'activitat humana en les diverses èpoques, també es fa necessària la dinamització i la difusió d'aquells elements del passat que romanen avui en la nostra societat, ja siguin de caràcter urbà com rural. Amb la nostra proposta pretenem fer veure com un increïble exemple de palau fortaleza medieval del segle XV, ajudat d'una didàctica adequada i treballada, proporciona tota una sèrie de coneixements històrics als visitants, ja siga públic en general o grups escolars, tant pel que fa a les tècniques de construcció com a les inquietuds o pensaments del període.

Paraules clau: didàctica, castell, palau, tàpia, grafitis, Fornà, capella, via crucis, presó.

Abstract

Like it required the completion of excavations in order to document the traces of human activity in different periods, is also necessary to encourage and disseminate those elements of the past that remain today in our society either urban or rural character. With our proposal we intend to show as an incredible example of medieval fortress palace of the 15th century, aided teaching a proper worked and provides a series of historical knowledge to visitors, either the general public or school groups, both terms of construction techniques as concerns or thoughts of period.

Key words: educational methodology, castle, palace, rammed earth, graffiti, Fornà, chapel, Stations of the Cross, jail.

Introducció

La realització d'aquesta petita aportació a la dinamització i coneixement de l'arquitectura i la història medieval de les comarques centrals valencianes no hauria estat possible sense la conjunció de diversos actors com són el M. I. Ajuntament d'Atzúvia-Fornà, representat pels seus regidors i alcalde, així com del director del Museu Arqueològic de Dénia, Josep Antoni Gisbert Santonja. Als primers els hem d'agrair l'obertura de nou, al cap d'uns anys d'abandonament, del castell, així com la confiança en els tècnics arqueòlegs per desenvolupar un estudi ar-

queològic de l'edifici, a més de la necessària difusió mitjançant visites guiades per al públic, en general, i comunitat educativa en particular. Polítiques d'aquest tipus sempre són necessàries i adients per difondre un patrimoni que normalment roman abandonat, doncs la desconeixença del mateix afavoreix la seua destrucció pel temps i per l'ésser humà. I al segon pel seu compromís, des de fa vora trenta anys fins ara, per l'estudi, conservació i coneixença del patrimoni de les comarques de la Marina Alta i la Safor.

Aleshores, i com si férem nosaltres mateixa una visita guiada per l'interior d'aquest edifici, realitzarem un

Figura 1. Localització del castell respecte a Forna (Foto E. Moscardó).

recorregut amb l'explicació de totes aquelles estances i elements que ens ajudaran a conèixer i interpretar com era un edifici senyorial medieval i què és allò que pensaven els habitants del mateix ara fa vora sis-cents anys. El cos de la visita sempre consta d'una primera part teòrica breu on es fa una contextualització històrica dels orígens i famílies vinculades a l'edifici, per a passar després a explicar la fisonomia del castell-palau a partir de la visualització i l'anàlisi de les diverses dependències, fàbriques arquitectòniques i els grafits característics del mestre d'obra i dels presoners de la masmorra.

Context geogràfic, polític i social

Situat a una altura de 240 m s. n. m. (Fig. 1), en una posició estratègica, doncs es divisa la costa i els principals camins de la zona, alguns autors (Beüt, 1984, 85 i 86) situen la seua fundació en el període àrab; altres com Bazzana, pensen que el castell-palau es va bastir en el segle XIV a partir d'una antiga torre musulmana dels segles XII-XIII de l'alqueria de Forna (Bazzana, 1992; Bazzana, Cressier i Guichard, 1988, 21), idèntica als models habituals del territori valencià. Altres autors aporten un toc de fantasia a l'origen del castell-palau: parlen dels templers, de dues fases constructives pensem que inexistents, així com dels vincles dels grafits (que veurem més endavant) amb esdeveniments del segle XIV a la Corona d'Aragó. És, però, a finals del segle XX i inicis del XXI, quan els estudis més recents col·loquen la data de construcció del castell-palau de Forna dins de l'anomenat gòtic civil valencià, en els dos darrers terços del segle XV (Gisbert, 2011).

Les restes de fortificacions andalusines del territori ens ajuden a dir que el castell de Forna no va existir durant el període de dominació musulmana. Com totes les altres alqueries o poblets andalusins que

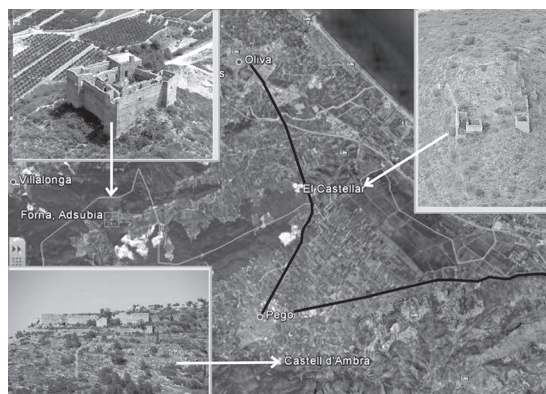

Figura 2. Localització de les fortificacions andalusines i el castell de Forna en el territori (Google Earth).

es disposaven per la zona de Pego, els habitants de l'alqueria de Forna, davant els possibles atacs o incursions enemigues, s'adreçarien i protegirien en el proper castell de roca d'Ambra (Fig. 2). Així mateix, la via de comunicació d'entrada des del nord o des d'Oliva, estava protegida per una fortificació en altura, El Castellar. Aleshores, quan Jaume I va ocupar aquest territori en 1258, creant la baronia de Forna i donant-li la seua administració al capità de ballesters Bernat de Guillem en 1282, qui lluità contra la rebel·lió del líder musulmà Al-Azraq, encara no existia l'anomenat Castell de Forna.

El senyoriu va tornar després a la Corona, sent el rei Jaume II qui cedí la baronia al seu fill Pere, comte de Ribagorça, per a en 1325 passar a mans del comte de Cardona (Hug Folch de Cardona i Anglesola). Aquest ho cedeix a Vicent Escorna (ajusticiat en la guerra de la Unió contra Pere IV d'Aragó). Torna a la Corona i Forna es ven a Pere Busquets i Francesc Solanes en 1350. En 1351 la baronia de Forna es torna a vendre a na Mallada Martínez de Entenza, esposa de l'uixer García López de Cetina. En 1395 passa a mans de Pere Posadores, qui la ven a Bartomeu Cruilles eixe mateix any, restant en mans de la família fins l'any 1510 (Alemany, 2012, 27 i 28). S'ha de recordar de nou que, abans de l'arribada d'aquesta família Cruilles, en el senyoriu de Forna encara no existiria l'edifici que estem analitzant.

Aleshores, des de l'any 1395 fins 1510 el senyoriu pertany a la família Cruilles, llinatge oriünd de Catalunya, vertaders artífexs de la construcció i embelliment del castell-palau. L'enaltiment social i econòmic de la família Cruilles va raure en l'exercici del càrrec de justícia civil de la ciutat de València durant el segle XV, en mans de Bertomeu de Cruilles, qui compra Forna en 1395; el seu hereu Rimbau de Cruilles i Caldés, fou justícia criminal de València en 1439, 1441 i 1453, i jurat de la ciutat el 1456. El va succeir en Forna el

Figura 3. La planura al·luvial de Forna cap Oliva (Foto E. Moscardó).

seu fill Peret de Cruïlles i Vich, jurat pel braç militar en 1517 (Menéndez, 2003).

Pel que fa al segle XVI, en 1510 el territori passa a formar part de la poderosa família Borja, la qual ven el senyoriu a Miquel de Santa Fe l'any 1567 (Alemany, 2012, 28). Amb l'expulsió dels moriscos en 1609, Àngela Pallàs, la vídua de Miquel de Sant Fe, vendrà l'alqueria de Forna amb els seus drets al marquès de Navarrés, restant finalment en mans de la família Julià durant els segles XVII i XVIII (Alemany, 2012, 32 i 74).

Si tornem un poc enrere, ja en 1396 els Cruïlles havien adquirit la senyoria d'Alfara del Patriarca, matriu situada a les rodalies de València. Allí bastiren un magnífic palau gòtic de planta regular, amb pati central i amb torres als angles de la façana. Les finestres geminades amb columneta central i arquets lobulats de la façana són belles empremtes del gòtic civil valencià. Una forta escala de pedra permetia accedir als estatges principals des del pati. L'any 1395, Bartomeu de Cruïlles adquireix la senyoria de Forna i, suposadament, a partir d'ací basteix el castell-palau com a casal dels Cruïlles al lloc, agafant potser com a model el palau d'Alfara (Gisbert, 2011).

El fet que l'edifici se situe en altura i no en el poble de Forna pot deure's al fet que la localitat es troba dins d'una petita vall que l'amaga de tota visualitza-

ció llunyana. Col·locar l'edifici en el tossal de dalt del poble, a més d'aconseguir millors vistes a la mar (Fig. 3), planura agrícola i camins des d'Oliva i Pego, feia patent la presència senyorial en el territori des de quilòmetres de distància. És aquest fet, el d'estar en altura i l'aspecte de fortalesa, el que li va donar el nom de castell i no de palau com realment seria. No cal recordar que en molts pobles de la Safor, l'antiga casa senyorial, al destacar en altura i grandària respecte a les pobres cases de veïns, se l'anomenava també com castell (Soler i Moscardó, 2009).

Amb l'expulsió dels moriscos en 1609 es basteix a la plaça de Forna la Casa de la Senyoria, un nou casal que absorbirà ben prompte les funcions de l'antic palau (Gisbert, 2011). Així mateix, els nous pobladors deuen reconstruir les antigues cases morisques així com bastir la nova església (reforma de la construïda en 1535 suposadament a partir de l'antiga mesquita; Alemany, 1994, 26) (Fig. 4), amb la qual cosa pujaren al castell, desmantellaren les diverses escales del complex i una finestra (Fig. 5), aprofitant els graons de pedra llaurada, per reutilitzar-les en les noves construccions de l'antiga alqueria andalusina.

L'any 1969 l'edifici va passar a ser propietat de l'Ajuntament i, recentment, en 2003, el castell-palau gaudí d'una intervenció de consolidació, a cura de l'arquitecte Rafael Soler, per aturar el seu deteriorament

Figura 4. Església de Fornà (Foto E. Moscardó).

després de segles d'abandonament, sense estridències ni mala obra, realitzant-se diverses proves de fàbrica, a la zona del pàrquing, prèvies a la intervenció.

Fisonomia, dependències i fàbriques arquitectòniques

El castell-palau de Fornà és un edifici amb un caràcter de residència senyorial i escassa dimensió defensiva o militar. El complex naix d'un disseny previ d'una planta regular amb quatre torres quadrades

situades als angles dels llenços, amb planta baixa, primer pis i cos superior o de ronda de vigilància. La topografia muntanyenca de l'indret és la que determina la seua fisonomia cap a una planta trapezoidal (Fig. 6) amb torres que viren alguns graus (Gisbert, 2011). La torre que presenta una planta major i murs de més grandària és aquella que va portar els investigadors a l'equivocació respecte a l'origen de l'edifici (es creia que era una antiga torre andalusina o bastida pels templers). Aquesta diferenciació respecte a la resta de torres respondria al fet de la seua funcionalitat: l'antiga capella del palau (Fig. 7). A ella retornarem més endavant.

La planta inferior: cos de guàrdia, pati i caval·lerisses

En un terreny de muntanya, els constructors varen desbrossar tota la zona a edificar. La primera cosa a fer va ser la planificació del pati de l'edifici, aspecte aquest importantíssim doncs al voltant del qual s'articularien la resta de dependències. Es va treballar la roca tant de manera vertical com horitzontal, per crear la plataforma del pati inferior, així com la plataforma del pati superior (Fig. 8). Amb aquest últim, bastint un mur de contenció i una escala en l'extrem oest, s'evitava treballar tota la roca mare a més de facilitar la defensa des d'una posició avantatjosa.

Una vegada passem el cos de guàrdia o espai de protecció de la porta principal de l'edifici (Fig. 8), i així

Figura 5. Vista cap a l'oest des del pati superior (Foto E. Moscardó).

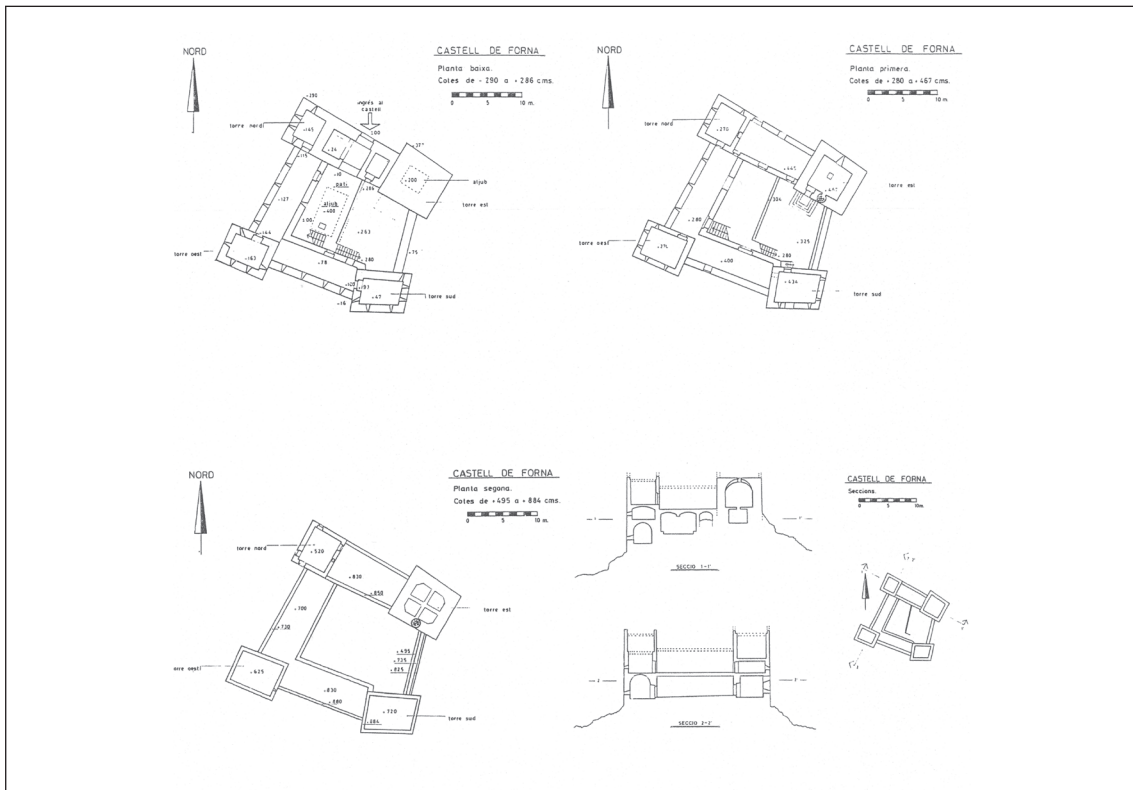

Figura 6. Planes i seccions del castell de Fornà (Segura i Torró, 1984).

Figura 7. Vista de la façana de la torre-capella (Foto E. Moscardó).

Figura 8. Pati d'armes en direcció cap al cos de guàrdia i entrada (Foto E. Moscardó).

com podem veure en tots els castells andalusins de la zona (Ambra a Pego i Bairén a Gandia), es va disposar un aljub o dipòsit d'aigua al mig del pati inferior (Fig. 9). Treballat en forma de rectangle sobre la roca mare, es va cobrir amb una coberta de rajoles formant un arc carpanell, normalitzant després el terreny amb una capa de terra. Aquesta arcada de rajoles es va bastir aprofitant una cintra de fusta (Fig. 10) que va ser reutilitzada en diverses estances com el cos de guàrdia i les cavallerisses (Figs. 8 i 12). Respecte al sistema de captació de les aigües de l'aljub, aquest estava format per tota una sèrie de tubs ceràmics empalmats dins de les caixes de les tàpies (Fig. 9), els quals recollien i canalitzaven tota l'aigua de les pluges, ja que els sostres no eren a dos vessants sinó terrasses planes amb paviments de rajoles i amb una lleugera inclinació cap a l'orifici d'entrada.

Aquesta planificació prèvia de la situació del pati no va ser casual doncs, a més a més, tant el celler-magatzem (Fig. 11) com les cavallerisses (Fig. 12), és a dir, espais que havien de ser diàfans per contenir tant gerres-tonells com bèsties, es van col·locar a la zona on la muntanya anava en descens i la roca mare estava més baixeta, tot per evitar feina extra.

Amb diverses modulacions i metrologies, entre 2,50 i 3,50 m de llargària, entre 1,12 i 1,21 m d'alçada

i entre 0,76 i 0,92 m de grossària, les caixes de tàpies arrenquen des de la roca mare, tant de manera horitzontal com vertical, formant els diversos llenços així com les torres cantoneres. Mentre que les primeres caixes o cossos disposen de gran quantitat de pedres calcàries, per a donar estabilitat i fortalesa a l'edifici, l'última filera o remat dels llenços i de les torres presenta la utilització de la rajola massissa en els costats de les caixes ja que havia de suportar el teginat o estructura de coberta de la planta superior (Gisbert, 2011). Finalment, els merlets desapareguts rematarien la fi de tots els llenços de muralles i torres.

Pel que fa a la tècnica de la tàpia, aquesta és una tècnica constructiva que ja fou mencionada per la seua estabilitat i duresa a l'època de l'Imperi romà per Plini (Hoz, Maldonado i Vela, 2003, 189). Presenta un excel·lent comportament tèrmic, fresc en estiu i temperat en hivern, comportant-se com un bon aïllant acústic, resistent al desgast i l'abració com es pot veure amb els grafitis. Incombustibilitat davant el foc (com s'aprecia d'antigues visites), alta resistència a l'impacte, econòmic i ecològic (no requereix despesa d'energia en no precisar transformació), excel·lent equilibri d'intercanvi d'humitat interior-exterior, proporcionant un interior saludable i beneficiós per a l'ésser humà (Artifex, 2003-2006).

Figura 9. Pati d'armes en direcció cap a les caval·lerisses i escales (Foto E. Moscardó).

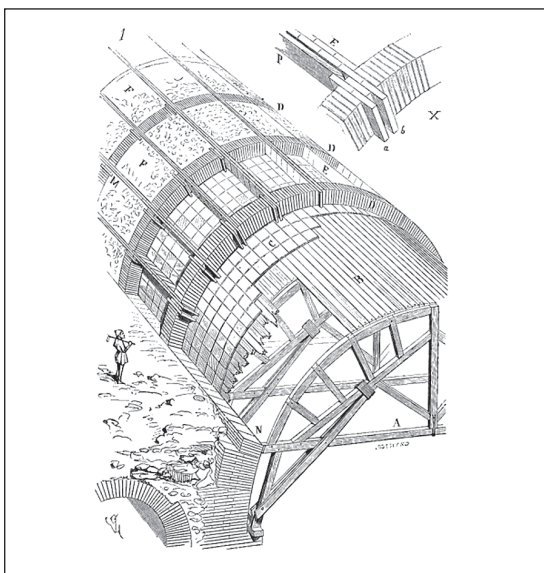

Figura 10. Esquema d'una cintra de fusta per al bastiment d'arcades (Eugène Viollet le Duc, 1856).

Així com es pot apreciar en els castells i alqueries andalusines, al castell de Fornà la construcció dels murs mitjançant la tècnica de la tàpia es fa muntant un caixó format per dos taulons de fusta en paral·lel (Fig. 13), sostinguts amb ajuda de travessers o agu-

lles, que va omplint-se de capes de terra mesclada amb grava i cal, en tongades de 7-8 cm hidratades lleugerament. Amb ajuda d'un picó es comprimeixen les capes per donar consistència a les caixes o tàpies que formen les fileres horitzontals i les verticals que són les parets. La primera filada de caixes de la tàpia s'havia d'assentar sobre una capa de pedra o de formigó ja que així es creava una barrera horitzontal a la humitat per capil·laritat, vertader càncer d'aquesta manera de construir.

De la mateixa manera que els obrers anaven bastint els llenços amb les caixes, el mestre d'obra (l'arquitecte del moment) anava planificant on anaven finestres, portes, arcades, sageteres i escales. Això és el que ens ho indicaria la gran quantitat de grafits esgrafats (ratllats amb un estilet o amb l'ús del compàs) i pintats en les tàpies en forma d'arcs carpanells, així com de finestres gòtiques dobles o geminades (Figs. 14 i 17). Mentre que els arcs carpanells servien per bastir les cobertes i forjats de certes estances (cos de guàrdia i caval·lerisses), altres estances eren cobertes emprant cintres de fusta en forma de voltes de canó o de mig punt (sobretot les torres i el celler-magatzem; Fig. 11). Sobre aquestes cintres falcades a les parets (Fig. 10), amb clars exemples d'empremtes, es col·locava una capa de canyís, lligat amb cordes, de la marjal d'Oliva-Pego. Açò es feia perquè, una vegada

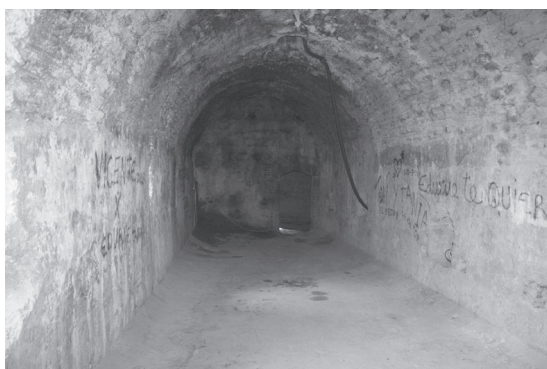

Figura 11. Interior del celler-magatzem (Foto E. Moscardó).

Figura 12. Interior de les cavalherisses (Foto E. Moscardó).

418

s'abocava el morter amb les rajoles i pedres sobre la cintra, quan aquesta obra s'enduria, després era més fàcil desmantellar l'estructura de fusta sense trencar-la i així aprofitar-la de nou en la construcció de l'edifici. Si el canyís romania adossat al sostre d'obra no calia desmantellar-ho ja que amb el temps es podria, d'ací les empremtes al sostre, i era fàcil i assequible d'obtenir de la propera marjal.

Tot el complex senyorial presenta dues altures distintes (Figs. 6 i 9), amb diverses separacions interiors per formar estances. Mentre que el pis inferior o planta baixa presenta una coberta de separació del superior en forma de voltes de mig punt (torres i magatzem-celler), o amb una arcada en carpanell (cavalherisses), els pis superior es caracteritza per disposar un sostre pla (el pas de ronda dels soldats per vigilar) que descansava sobre unes bigues de fusta falcades a les parets de tàpia, per a després col·locar un teginat de fusta sobre els permòdols de pedra calcària (Fig. 15) que decoraven les estances més nobles.

A falta de notícies o fotografies que ens indiquen perquè desaparegueren els sostres o teginats de fusta de Fornà (venda a col·leccionistes estrangers com en el cas del Palau comtal d'Olivà o crema en el foc), el

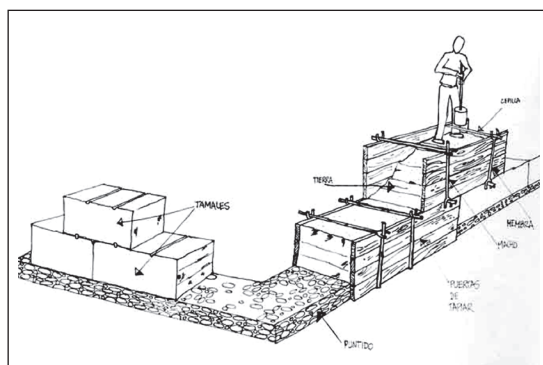

Figura 13. Esquema gràfic de com es basteix un mur segons la tècnica de la tàpia (Fernández Valbuena, 1922).

ben cert és que els buits de les antigues bigues foren cegats amb morter i rajoles, així com algunes parts dels llenços muraris varen ser consolidats sembla que amb la intenció de que no caiguera l'edifici. Aquesta consolidació podria estar en relació a un ús diferent a l'original. Com ja hem dit, a inicis del segle XVII els nous repobladors cristians de Fornà han de bastir cases i església. A mesura que discorren els anys, i amb la creixent religiositat que imperà des del segle XVIII (Sendra, 1995, 135), s'estén la construcció dels anomenats *via crucis* o estacions de la Passió de Jesucrist. Es tracta d'una sèrie de mollons o estructures d'obra que serveixen per a fer un recorregut grupal en oració, aturant-se'n en cadascuna, rememorant els moments viscuts per Jesús des de la seua aprehensió pels romans fins a la seua crucifixió i resurrecció. En el cas del municipi de Fornà, actualment existeixen restes de les antigues estacions del Calvari que es va col·locar al costat sud del poble, en direcció a Atzúvia (Fig. 16). Abans d'aquest, però, existiria un Calvari primigeni o més antic que aprofitaria les parets i estances del castell per realitzar les diverses estacions del recorregut. Això és el que ens proporcionen els exemples de creus esgrafiades en algunes de les estances (Fig. 12). Aquest ús continuat com edifici religiós, a més d'altres que se'ns escapen, són els que haurien salvat l'edifici del total abandonament i pèrdua segura. Com a complement, i molt a prop de Fornà, no falten exemples de Calvaris disposats en trossalets a prop de nuclis urbans (a Xeresa existeix la muntanya del Calvari, documentada des del segle XVII; Soler i Moscardó, 2009) i aprofitant antigues fortificacions com a Fornà (a la Font d'en Carròs, les muralles del Rafalí, del segle XVI, conserven també creus esgrafiades d'un més que segur Calvari previ a l'immediat que existeix ara).

En tot el cos inferior del castell-palau destacaríem les espielleres o finestres en V (Fig. 15), col·locades amb regularitat en tots els llenços i torres, així com en els angles morts (formats per la unió d'un llenç rec-

te amb una torre) on els atacants en podien amagar. Aquesta típica forma en V permetia tindre un avantatge al defensor doncs disposava de un major camp visual, mentre que l'atacant havia d'encertar amb la seua arma en la ranura que es veu des de l'exterior. Aquesta fortificació típica dels segles baixmedievals, construïda per a usar armes que no són de foc sinó ballestes que llancen fletxes, és la que va ajudar també a denominar l'edifici com a castell i no com a palau.

Continuant amb la planificació del mestre d'obra, l'accés a cada estança i l'accés entre diverses habitacions s'havia de fer mitjançant la disposició de diverses portes. La defensa i lluminositat s'aconseguia amb la col·locació de sageteres cap a l'exterior de l'edifici o de finestres amples cap a l'interior del mateix, respectivament (Figs. 5 i 8). Quan es construïen els llenços de paret amb les caixes o tàpies es deixava un buit expressament per a que un altre equip de treball, mitjançant l'ús de rajoles massisses, bastira ja fóra una porta o una finestra mitjançant un petit arc carpanell que podia tenir un lleuger apuntament al mig o presentar uns brancals rematats amb els característics arcs apuntats gòtics (accés al castell i a la planta superior oest; Fig. 5). En el cas del pis superior, en una de les estances de pas cap al menjador senyorial, el buit de la finestra, pràcticament destruït, ens podria indicar l'antiga existència d'una arcada gòtica doble o geminada, amb columneta central. El fet que siga l'única finestra que no s'ha pogut consolidar a causa del seu elevat grau d'espoli (Fig. 5), així com el fet de la presència de diverses grafitis esgrafiatos d'aquest tipus d'estructura (Fig. 17) i la presència d'una peculiar forma en la façana de l'actual temple parroquial (recordem l'espoli dels nous cristians a inicis del segle XVII; Fig. 4), ens estarien parlant de la més que probable existència d'aquesta finestra, típica dels palaus valencians del gòtic civil.

A l'extrem oest del pati es col·loca una escala de tres direccions (Fig. 9). La del nord condueix a les estances més nobles del pis superior; la del sud, al pati superior des d'on pugem a la torre sud-oest i a la torre-capella (Fig. 7); mentre que l'escala oest ens duu a les cavallerisses pròpiament dites (Fig. 12), determinades amb l'ajuda del que queda dels antics banquetes o pessebres. Si bé les dues primeres escales disposaven de graons de pedra llaurats, espoliats en el segle XVII, l'accés a les cavallerisses més bé seria una rampa doncs no presenta graons, sinó que es totalment plana ja que no es volia dificultar el pas de les bèsties. Pel que fa a l'escala nord, resulta del tot interessant com a recurs didàctic explicatiu de l'arquitectura baixmedieval l'exemple clar d'utilització d'una cintra falcada en la tàpia (Figs. 10 i 18) per bastir amb rajoles i morter una arcada. Sobre aquesta última descansa un cos de pedres amb morter que estaria rematat amb graons de pedra llaurada i amb una barana de pedra llaurada

Figura 14. Detall del parament oest del celler amb grafitis pintats del segle XV i pintades del segle XX (Foto E. Moscardó).

Figura 15. Vista general de la crugia oest del pis superior (Foto E. Moscardó).

que, suposadament i segons els grafitis que conserven al menjador en forma de rosetes, podria haver estat ricament decorada. L'ús del roget (òxid de ferro, un mineral natural matxucat i convertit en pintura; el que seria avui el blavet dels obrers) per a traure nivells i disposar l'orientació de la cintra de l'escala, ens parla de certs aspectes etnològics que no han canviat en sis-cents anys.

La planta superior: capella, menjador i cambra senyorial

L'escala sud ens duu al pati superior, plataforma creada amb un escàs treball de la pedra, localitzant-se en el seu extrem est la torre-capella (Fig. 7). Amb una planta superior a la resta (Fig. 6), parets més gruixudes (1,60 m front als 0,76-0,92 m de la resta de l'edifici), l'ús abundant de rajoles de major modulació, presència d'una torreta d'accés al sostre mitjançant una escala de caragol i d'una escala piramidal de triple accés (amb els esglaons de pedra desapareguts), demostra la seua majestuositat i sacralitat davant la resta d'estances. A diferència de la resta d'estances del cos superior, coronades amb un teginat, aquesta tenia una volta prou baixa de rajoles col·locades en vertical travades amb morter, sostinguda mitjançant quatre nervis de rajoles en forma de creu grega (Fig. 19). A cadascun dels quatre costats o vèrtexs de la sala, per normalitzar l'aresta formada per la unió de dos parets amb la volta, es col·loquen unes trompes que li donen un afegit a una decoració que sembla que va ser més elaborada, tal com demostren les restes de pintura a l'alma de les parets. Prova de la importància d'aquesta torre respecte a la resta, a més dels detalls arquitectònics anomenats i que es veuen des del pati, són la porta d'entrada, amb una ranura en vertical per a baixar i pujar un tauló de fusta o reixa de ferro que dificultaria el tombar directament la porta; l'escala en pendent que dificulta l'ús en horitzontal d'un ariet; la grossària de les parets unida a la única existència d'una finestra sagetera; i el fet de posseir, tanmateix com al pati inferior, d'un petit aljub o dipòsit d'aigua amb la seua corresponent canalització de tubs ceràmics en la paret per captar les aigües pluvials. Estaríem davant, doncs, d'una espècie de bastió o torre fortificada dins del palau-fortalesa.

Un altre aspecte important de la torre-capella és el dels grafitis pintats amb carbonet o esgrafiats amb un estilet, punxó i compàs a les parets. Entre exemples del segle XV d'arcades dobles o geminades gòtiques realitzades amb compàs, existeixen una gran quantitat d'empremtes dels centenars de visitants que, durant les Pasqües i caps de setmana, des de fa més de cent anys (el grafit més antic localitzat data d'aproximadament l'any 1891), visitaven o pernctaven (les empremtes de foc en raconades així com els testimonis orals ho confirmen) en un edifici sense portes i abandonat a la seua sort. Aquestes marques ens parlen de noms i cognoms de la zona, d'autèntics escrits de propaganda d'haver-hi estat i d'amor etern.

Com ja s'ha dit, el tercer accés o escala nord (Fig. 5) porta a les cambres privades dels senyors. Un desaparegut arc ogival de rajoles massisses, similar al del portal de la façana, comptava, com totes les portes i finestres, amb una porta de dues fulles de fusta

Figura 16. Restes d'una estació de l'antic calvari de Fornà (Foto E. Moscardó).

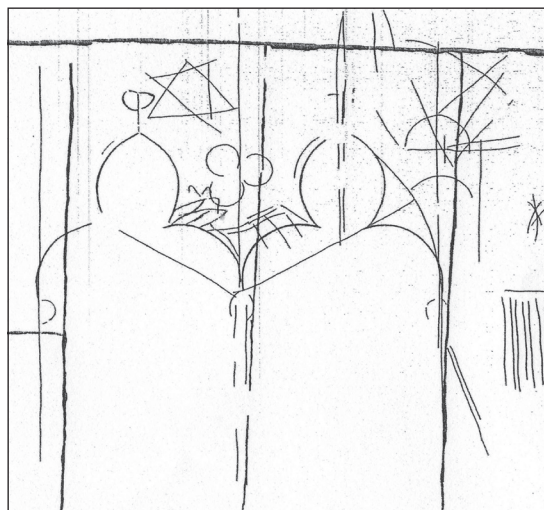

Figura 17. Calc de l'interior del celler (Hernández i Ferrer, 2009).

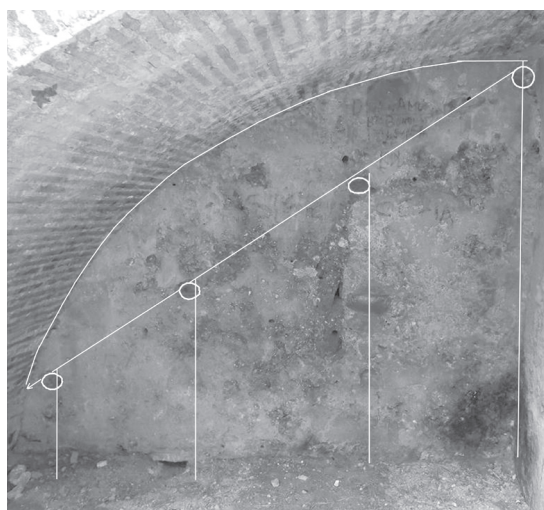

Figura 18. Ús de la cintra per bastir l'escala de pujada al pis superior oest (Foto E. Moscardó).

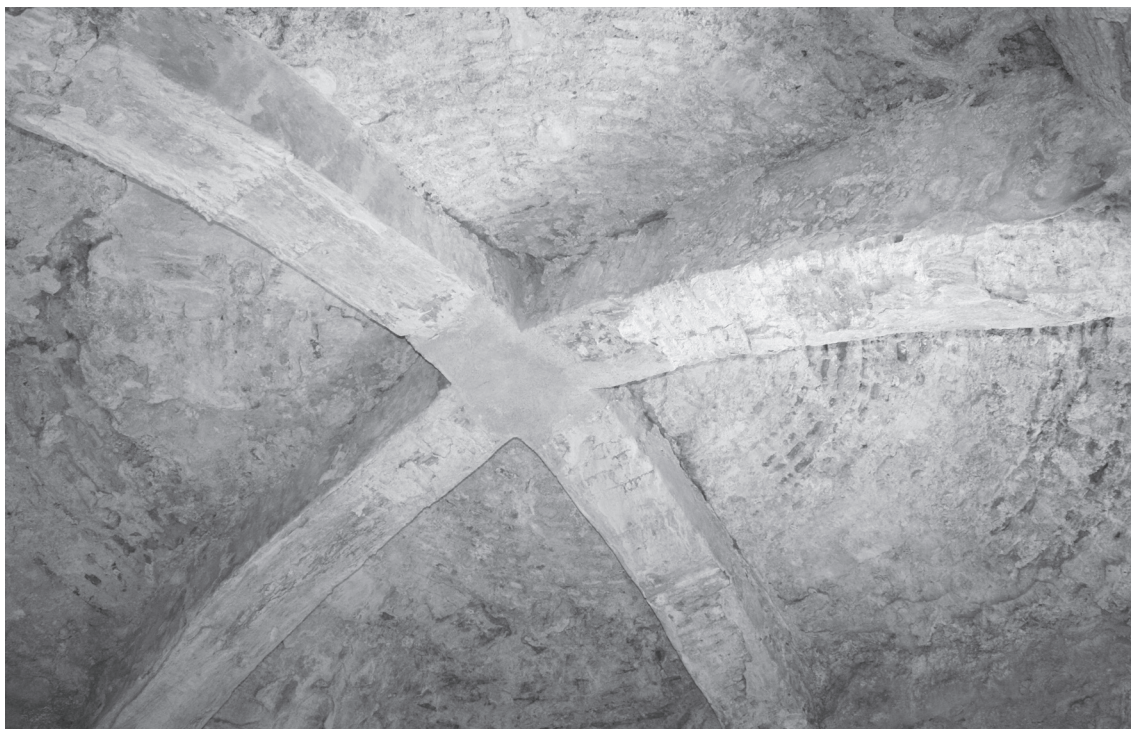

Figura 19. Detall del sostre de la capella (Foto E. Moscardó).

amb frontisses de ferro i forja que encaixaven sobre les pollegueres de pedra llaurada, algunes de les quals encara romanen. Des d'una primera sala (Fig. 15) tenim accés a altres sales d'identica morfologia però d'incerta adscripció (al sud) i malaurada conservació, així com a altres sales com serien el menjador (Fig. 20) i el dormitori del senyor (Fig. 21). Una xemeneia, amb una creu en forma humana esgrafiada al seu interior (recordem l'ús com Calvari), ens parla d'un ambient comunal amb una taula ben parada amb ceràmiques per beure i menjar de les luxoses terrisseries de Paterna i Manises, així com de ceràmiques comunes per portar aigua de l'aljub a taula, i de les olles i cassoles per cuinar i els clàssics cresols per il·luminar per la nit.

Aquest menjador presenta clares empremtes que ens ajuden a interpretar, mitjançant l'arqueologia, com funcionava aquest espai. Si observem les parets, l'estilet del mestre d'obra va marcar per on devien anar antigues parets i arcades caigudes pel temps i l'oratge, que subdividien l'espai entre menjador i cambra de convidats. A més a més, buits en la tàpia damunt de la porta d'accés són indicatius de l'antiga presència d'un escut nobiliari que pel seu caràcter petri va ser pres en captiveri. Buits al terra (Fig. 20) ens recorden el seu caràcter d'edifici fortalesa, amb una clara intenció d'observar i atacar sense ser vist a aquell qui accedira al cos de guàrdia situat a la planta baixa (Fig. 8). I amplis finestrals (Figs. 5 i 8), tant cap a fora com cap a dins del pati ens parlen d'un palau, això sí fortificat,

més que d'un castell com els que solen poblar els termes circumdants.

Adossat a aquest menjador trobem la cambra del senyor (Fig. 21), on es disposaria el llit i els baüls per guardar robes, atifells i aixovar domèstic. La seua situació al nord de l'edifici no va ser casual, aprofitant l'ombra durant els mesos de més calor, així com de les estratègiques vistes de control del territori, mitjançant dues finestres, com és la vall que uneix amb Oliva, la seua alqueria de Fornà i el camí que ve d'Atzúvia-Pego (Figs. 1 i 3). Un tercer buit correspondria a la desapareguda latrina o excusat, disposat cap a l'exterior dels murs en suspensió gràcies a la col·locació d'uns carreus de pedra llaurada. L'estança ens ajuda a veure part de l'evolució edilícia de l'immoble, amb les empremtes dels regles que els obrers empraren per pavimentar el terra amb una coberta de morter, cobrint-se després amb estores o catifes doncs era més comú en els palaus urbans utilitzar els paviments de rajoleria decorada. I les ratlles en diagonal de certes parets, realitzades perquè s'agafe bé el morter, ens parlen de relluits dels murs que s'han perdut donada la carència del sostre de fusta.

La presó i el magatzem-celler. Els grafitis

Situades en la planta inferior de l'edifici, en el costat nord-oest, les hem separades de la resta d'estances perquè, a més de ser la part final de les clàssiques explicacions o visites guiades, destaquen per la seua

Figura 20. Menjador (Foto E. Moscardó).

Figura 21. Cambra senyorial (Foto E. Moscardó).

importància pel que fa a l'expressió humana en forma de grafit.

Com a grafit entenem les manifestacions gravades amb un punxó o pintades amb carbó o pintura a les parets d'edificis civils, religiosos o privats. Poden estar formats per un nom, una frase, un dibuix senzill o una escena més complexa. Foren realitzats en la seua majoria per gent anònima, sense una motivació pública o de propaganda, deixant escrits i dibuixos de les seues vivències. Els grafit representen una font històrica de gran interès que ens ajuda a apropar-nos al pensament dels nostres avantpassats, ens demostren la seua experiència, alta capacitat de síntesi i comunicació. Són expressions populars i lliures que ofereixen informació sobre els seus autors i circumstàncies en que es trobaven en fer el grafit: temes històrics (batalles a peu i a cavall, indumentària, armament, estendards), marítims (diversos tipus de naus), civils (elements arquitectònics), religiosos i quotidians (escenes sobre la vida, pardals, flors, jocs, etc.).

Per a poder observar de manera adequada els grafit, els tècnics del Museu Arqueològic d'Alacant realitzaren la seua reproducció sobre paper (Hernández i Ferrer, 2009), un procés minuciós que comença amb la prospecció de la paret o superfície sobre la qual descansa. S'apega un paper de cel·lofana sobre la paret i amb retoladors de tinta indeleble es calca el grafit. Després es trasllada el calc a paper polièster per a després escanejar-lo i passar-lo a suport digital.

Quan des del pati accedim al cos inferior on se situa primer el magatzem o celler (Fig. 11), el primer que ens crida l'atenció és l'excel·lent conservació del paviment de calç que sola tota l'estança. Sembla mentida, però, els anys de botellot i de visites incontrolades protegiren aquest paviment gràcies a l'acumulació de residus sobre el mateix. Per contra, el vandalisme es va plasmar en les parets en forma de pintades modernes sobre els antics grafit pintats i esgrafiats. D'aquests últims en tenim molts que ens informen de l'ús del nivell o del roget pels obrers, amb dibuixos que podrien estar parlant-nos d'una decoració de fals carreuat; així com de la construcció de les arcades de mig punt i de carpanell (Fig. 14), i de la finestra gòtica doble o geminada (Fig. 17) que decoraria la finestra oest del pati (Fig. 5).

Amb una coberta de volta de canó amb les característiques emprems del canyís ja dites abans, i amb dues obertures al vèrtex que servirien per poder pujar aliments al cos superior sense baixar, l'estança se suposa que tindria un bon conjunt de gerres o tonells en els quals guardar la trilogia mediterrània (oli, vi i blat) fruit dels impostos dels vassalls musulmans del senyor. La col·locació d'un talús d'obra en l'angle format per

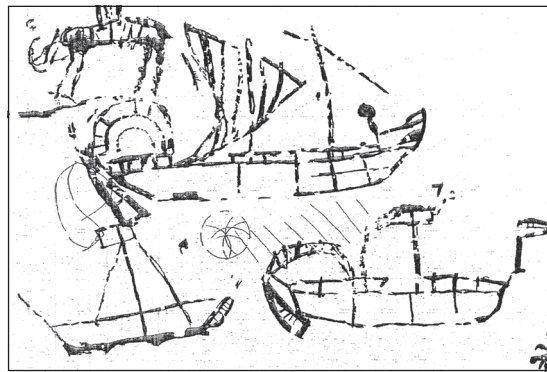

Figura 22. Calc de l'interior de la presó (Hernández i Ferrer, 2009).

Figura 23. Grafit de l'interior de la presó (Foto E. Moscardó).

la paret i el terra facilitaria la neteja de l'estança quan es produïra l'abocament incontrolat d'algun líquid preat.

Des d'ací accedim a la presó, coberta també amb una volta de canó però ara lluida doncs allí es tancaven persones, i amb presència de les clàssiques espilleres que foren cegades en el moment en què l'estança es va dedicar a masmorra.

Entre els grafit de la presó hi destaquen tres grups en especial: el de les naus o vaixells, el de les escenes bèl·liques i els d'interpretació indeterminada o aïllada. Entre els primers existeixen exemplars solts així com grups que formen un paisatge de galeres i de naos (Gisbert, 2011), tant pintats (interior de la presó; Figs. 22 i 23) com esgrafiats (parets exteriors de la presó), amb diferent nombre de pals i mastelers, amb un detall exquisit pel que fa al dibuix dels velàmens, dels estendards, de les baranes perquè no caiguera la tripulació a la mar, dels timons de codast, així com de la gàbia on se situava el vigilant de l'horitzó, entre d'altres més coses.

Un segon grup és aquell que representa la bel·licositat del moment, d'uns segles baix medievals

Figura 24. Grafits de l'interior de la presó (Foto E. Moscardó).

on encara és palesa la novel·la cavalleresca, com és el cas del *Tirant lo Blanch*, de Joanot Martorell (escrita entre 1460-1464). Existeixen, aleshores, exemples de representacions d'una batalla entre cavallers ben abillats (escut, llança, cotes de malla i cimera), així com les escenes de lluita entre cavallers a cavall amb la mà amb espasa, dirigint el cavall amb els ramals (Fig. 24), i soldats a peu que mostren les armes típiques del període de construcció de l'edifici: ballestes amb fletxes (funcionals amb les sageteres), cota de malla, llances, espases i fones per tirar pedres.

El tercer grup el representarien les possibles escenes de cacera entre soldats i paons; figures antropomorfes en actitud carnavalesca o de tràngol; llops o cànids; arbres fruiters; animals fantàstics; així com exemples de grafies de l'abecedari de tipologia gòtica i línies en àrab que ens parlarien de la diversitat i nivell cultural pel que fa als inquilins de la presó.

Conclusions

Quan l'any 2003 es va produir la necessària consolidació de l'edifici, que presentava greus evidències de ruïna, restava una part molt important a fer: la difusió de la història i particularitats didàctiques que oferia aquest magnífic edifici medieval de les comarques centrals valencianes. Com totes les coses, si no s'és especialista en la matèria o no t'has documentat apropiadament, difícil es fa poder gaudir de la major part de les coses que ens tenen a dir les més que quatre parets de l'immoble. Per això sempre és recomanable demanar l'ajuda dels investigadors i guies per a poder aprofitar adequadament la visita, a més del benefici econòmic que repercuteix tant en la feina arqueològica com en el manteniment de l'edifici.

A Forna, el que fa el visitant és recórrer de manera circular una sèrie d'estances d'un excel·lent exemple d'un palau-fortalesa, anomenat secularment com castell, explicant quines eren les necessitats edilícies bàsiques d'un noble de la petita noblesa valenciana: l'aljub per a contenir aigua per a les bèsties i persones; cavallerisses per allotjar a les mateixes bèsties; torres cantoneres i llenços, tots amb sageteres per a defensar-se en cas d'atac; la capella per oferir servei litúrgic quan venia el senyor possiblement de cacera; menjador per a realitzar àpats acordes amb la seua categoria nobiliària; cambra o dormitori amb vistes úniques i privilegiades de la zona amb excusat privat; així com celler on guardar les prebendes dels drets sobre els seus vassalls musulmans i la presó on fer acomplir la llei.

A més a més, el visitant pot gaudir de la clara visualització de les diverses tècniques emprades en l'arquitectura medieval, pràcticament continuades hui en dia, com són: l'ús de les cintres de fusta per bastir les voltes de canó o de carpanell; les arcades de rajoles d'un arc gòtic civil rural valencià; l'ús del roget per traure nivells i planificar com devien ser les arcades; així com els grafits esgrafiats per construir les exquisides finestres dobles o geminades dels palaus valencians medievals.

Els grafits dels visitants dels segles XIX i XX ens indiquen eixa atracció que sempre ha exercit l'edifici en els habitants de la rodalia. No debades la seua disposició sobre el tossalet respon a aquest desig de fer palès el poder i presència senyorial. Mentre que aquests grafits responen al desig de romandre en la memòria, els grafits de la presó ens fan parlar d'una arqueologia del pensament. Aquests presoners no pensaren que sis-cents anys després existirien visitants que gaudirien de l'observació dels mateixos. Quan els realitzaren no més haurien pensat en passar el temps fins la seua condemna o alliberament, plasmant en les parets allò que més els impactava del moment: la tecnologia en el cas del vaixells, amb un detall que demostra que eren bons roders i visitaren ports com el proper de Dènia; la bel·licositat patent en la seua manera de viure al marge de la llei, amb clars exemples de lluites i d'armes del període medieval; i la fantasia cavalleresca de batudes entre cavallers que els arribaria a les tavernes i al carrer des de les altes capes socials o palaus.

Emili Moscardó Sabater
Arqueòleg. Diplomant en Magisteri
emosa78@hotmail.com

Bibliografia

- ALEMANY, S. (1994): "Fornà, entre la vespra i l'endemà de l'expulsió". *Aguaitis*, 10, 23-38. Xàbia.
- ALEMANY, S. (2012): *Les cartes de poblament de l'Atzúbia i Fornà. Els precedents i les conseqüències*. Alacant: Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta i Ajuntament de l'Atzúbia-Fornà.
- ARTIFEX (2003-2006): "El tapial". <http://www.artifexbalear.org/tapial.htm>.
- BAZZANA, A. (1992): *Maisons d'al-Andalus. Habitat médiéval et structures du peuplement dans l'Espagne orientale*. Collection de la Casa de Velázquez, 37. Madrid.
- BAZZANA, A.; CRESSIER, P. i GUICHARD, P. (1988): *Les châteaux ruraux d'Al-Andalus. Histoire et archéologie des husun du Sud-Est de l'Espagne*. Collection de la Casa de Velázquez, 19. Madrid.
- BEÛT, E. (1984): *Castillos valencianos*. Valencia: José Huguet.
- FERNÁNDEZ, G. (1922): "La arquitectura humilde de un pueblo del páramo leonés". *Arquitectura*, 38, 225-246. Madrid.
- GISBERT, J. A. (2011): "Un palau del segle XV a l'Atzúvia, la Marina Alta". *Llibre de Festes de l'Atzúvia-Fornà*, 13-18. Atzúvia.
- HERNÁNDEZ, M. S. i FERRER, P. (2009): *Graffiti. Arte espontáneo en Alicante*. Alicante: MARQ. Diputación de Alicante.
- HOZ, J.; MALDONADO, L. i VELA, F. (2003): *Diccionario de construcción tradicional*. Tierra. San Sebastián: Nerea.
- MENÉNDEZ, J. L. (2003): *Informe que realiza el técnico de exposiciones y colecciones del MARQ acerca del castillo de Fornà, Alicante*. http://www.atzubi-fornà.org/resources/pdf/castell-informe_marq.pdf.
- SEGURA, J. M. i TORRÓ, J. (1984): *Catàleg castel·lògic de l'àrea de treball del Museu Arqueològic Municipal d'Alcoi*. Alcoi: Centre Alcoià d'Estudis Històrics i Arqueològics.
- SENDRA, F. (1995): *Plafons ceràmics i imatges devocionals a la Marina Alta (Alacant)*. Alacant: Institut de Cultura Juan Gil-Albert. Diputació d'Alacant.
- SOLER, A. i MOSCARDÓ, E. (2009): *Xeresa. Geografia, Història, Patrimoni*. Xeresa: Ajuntament de Xeresa.
- VIOLLET LE DUC, E. (1856): *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*. Paris: Bance-Morel.

QUADERNS DELS MUSEUS MUNICIPALS DE VALÈNCIA 3

actuacions
sobre

el patrimoni

arqueològic
de la
Comunitat
Valenciana

Actes de les I Jornades
d'Arqueologia de la
Comunitat Valenciana

València, 2015

SECCIÓN DE ARQUEOLOGÍA
COLEGIO OFICIAL DE DOCTORES Y
LICENCIADOS EN FILOSOFÍA Y LETRAS Y
EN CIENCIAS DE ALICANTE

AJUNTAMENT DE VALÈNCIA
REGIDORIA DE CULTURA

SECCIÓ D'ARQUEOLOGIA
COL·LEGI OFICIAL DE DOCTORS I
LLICENCIATS EN LLETRES I CIÈNCIES DE
VALÈNCIA I CASTELLO